

УДК: 343.9

А.О. Тодосієнко

ОКРЕМІ НАУКОВІ ПІДХОДИ ЩОДО ПОНЯТТЯ ТА СУТНОСТІ ЕКСТРЕМІЗМУ

Стаття присвячена комплексному дослідженню наявних наукових підходів учених щодо поняття та сутності екстремізму як складного соціального явища. Проведено науковий аналіз доктринальних дефініцій екстремізму та на основі детального вивчення цієї проблематики дослідження вироблено авторське кримінологічне визначення екстремізму та його складових.

Ключові слова: екстремізм, екстремісти, екстремістська діяльність, екстремістські прояви, загроза національній безпеці.

Статья посвящена системному изучению существующих научных подходов ученых относительно понятия и сущности экстремизма как сложного социального явления. Проведен научный анализ доктринальных дефиниций экстремизма и на основе детального изучения этой проблематики исследования выработано авторское криминологическое определение экстремизма и его составляющих.

Ключевые слова: экстремизм, экстремисты, экстремистская деятельность, экстремистские проявления, национальная безопасность.

Paper is devoted to the study of the existing system of research approaches regarding the concept and essence of extremism as a complex social phenomenon. The scientific analysis of doctrinal definitions of extremism is carried out and on the basis of a detailed study of this subject research, author's criminological definition of extremism and its components are developed.

Keywords: extremism, extremists, extremist activities, extremist manifestations, national security.

Однією зі злободенних міжнародних проблем сучасності є екстремізм, який останнім часом у зв'язку з глобалізаційними процесами, що відбуваються у світі (катаклізми, війни, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, жорстокість, насилля тощо), набирає значних масштабів і виявляється в різних сферах суспільного життя. Екстремізм перетворився на одну із серйозних проблем безпеки, з якою людство увійшло в XXI сторіччя. Екстремістські прояви, особливо в останні роки, охопили значну кількість країн, серед яких Великобританія, США, Франція, Італія, Греція та ін. На порозі цієї проблеми постала й Україна. Різними формами свого вираження екстремісти загрожують національним інтересам нашої країни та її громадянам, спричиняючи істотні політичні, економічні, соціальні, моральні втрати.

Актуальність дослідження феномену екстремізму як загальносуспільної проблеми визначається не лише небезпекою для громадського правопорядку, але й можливістю переростати у більше – кримінальне явище, що тягне за собою вчинення злочину, в тому числі, пов'язаного з тероризмом, масовими безладами, вандалізмом, що, у свою чергу, створює загрози національній безпеці для будь-якої країни.

Для кращого розуміння сутності екстремізму вважаємо за необхідне провести науковий аналіз поняття цього протиправного діяння, осмислення та деталізації його складових, що лягли в основу нашого дослідження.

Проблему екстремізму досліджували науковці сучасних наук: філософії, політології, соціології, психології, педагогіки, соціальної психології, кримінології тощо. Зокрема, вивченню сутності екстремізму присвятили свої праці Л. Аксеновська, Р. Афанасьєва, С. Беліков, О. Бахтіяров, Є. Герасименко, Л. Дробіжева, Ю. Зубок, М. Курбанов, А. Колов, А. Мінахан, Ю. Меновщиков, Е. Паін, К. Ріплі, А. Серіков, В. Чупров, Т. Черкашина, М. Шогенов та ін.

Метою цієї статті є системний аналіз питання поняття та змісту екстремізму для розуміння сутності цього антисоціального явища.

Для досягнення зазначеної мети поставлено такі завдання:

- відобразити окремі наукові позиції вчених у підходах до визначення екстремізму;
- здійснити науковий аналіз доктринальних дефініцій екстремізму;
- сформулювати власне кримінологічне визначення поняття екстремізму та його складових.

Виклад основного матеріалу. Необхідно зазначити, що довгий час в українському законодавстві, як і законодавстві за часів СРСР, фактично не існувало терміну – “екстремізм”. Навіть зараз, якщо проаналізувати чинні вітчизняні законодавчі акти, то в них не має офіційного визначення поняття “екстремізм”. Проте в Законі України “Про основи національної безпеки України” до основних та потенційних загроз національній безпеці України, стабільності в суспільстві (ст. 7) віднесено “можливість... проявів екстремізму в діяльності деяких об’єднань національних меншин та релігійних громад”, а серед основних напрямів державної політики з питань національної безпеки у внутрішньополітичній сфері (ст. 8) визначено такий: “забезпечення політичної стабільності, громадянського миру та взаєморозуміння в суспільстві, запобігання проявам екстремізму”. Протидіяти екстремізму відповідно до ст. 4 цього Закону в межах своїх повноважень зобов’язані суб’єкти забезпечення національної безпеки: Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Рада національної безпеки і оборони України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, Національний банк України, суди загальної юрисдикції, прокуратура України, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування, Збройні Сили України, Служба безпеки України, Служба зовнішньої розвідки України, Державна прикордонна служба України та інші військові формування, утворені відповідно до законів України, органи і підрозділи цивільного захисту, громадяни України, об’єднання громадян [1].

Також Конституція України, зокрема статтею 37, визначила дії, які можуть бути віднесені до екстремістських: створення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету й територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров’я населення [2].

Тому, виходячи з зазначеного вище, необхідно чітко термінологічно, кримінологічно визначити, що розуміється під поняттям “екстремізм”.

На сьогодні існує багато визначень слова “екстремізм” (від лат. *extremus* – крайній). Найбільш закріпленим є таке: екстремізм – це схильність до крайніх поглядів і дій, переважно в політиці. Це твердження було зазначено ще в “Словнику російської мови” С. І. Ожегова, перше видання якого побачило світ у 1949 році.

Слід зазначити, що найчастіше екстремізм виникає в умовах економічної і соціальної кризи, розвитку конфліктних ситуацій. Сприятливим підґрунтям для екстремізму є порушення демократичних прав і свобод, руйнування усталених моральних цінностей, слабкий контроль держави за станом громадського порядку та громадської безпеки.

Як науковий термін “екстремізм” почав використовувати на початку ХХ століття французький юрист М. Лерой, який основною відмінністю такої політичної течії називав вимогу абсолютної віри в сповідування певної політичної ідеї. А відмінною ознакою екстремізму – орієнтацію на захоплення політичної влади або її дестабілізацію, використання засобів та методів, які виходять за межі законодавчих з точки зору міжнародного або національно-державного права, включаючи насильницькі методи і терор [3, с. 14–15].

Звернемося до законодавства інших країн, зокрема Російської Федерації. 25 липня 2002 року було ухвалено Закон РФ “Про протидію екстремістській діяльності”, де у статті 1 зазначено, що екстремістська діяльність (екстремізм) це:

1) діяльність громадських і релігійних об’єднань або інших організацій, або засобів масової інформації, або фізичних осіб з планування, організації, підготовки і здійснення дій, спрямованих на:

– насильницьку зміну основ конституційного ладу і порушення цілісності Російської Федерації;

– підрив безпеки Російської Федерації;

– захоплення або привласнення владних повноважень;

– створення незаконних збройних формувань;

– здійснення терористичної діяльності;

– збудження расової, національної або релігійної ворожнечі, а також соціальної ворожнечі, пов’язаної з насильством або закликами до насильства;

– приниження національної гідності;

– здійснення масових безладів, хуліганських дій і актів вандалізму по мотивах ідеологічної, політичної, расової, національної або релігійної ненависті або ворожнечі, а також по мотивах ненависті або ворожнечі стосовно певної соціальної групи;

– пропаганду винятковості, переваги або неповноцінності громадян за ознакою їх відношення до релігії, соціальної, расової, національної, релігійної або мовної приналежності;

2) пропаганда і публічна демонстрація нацистської атрибутики або символіки, схожих з нацистською атрибутикою або символікою до ступеня змішення;

3) публічні заклики до здійснення зазначеної діяльності або здійснення зазначених дій;

4) фінансування вказаної діяльності або інше сприяння її здійсненню або здійсненню вказаних дій, зокрема шляхом надання для здійснення зазначеної діяльності фінансових коштів, нерухомості, учбової, поліграфічної і матеріально-технічної бази, телефонної, факсимільної і інших видів зв’язку, інформаційних послуг, інших матеріально-технічних засобів.

У міжнародному праві екстремізм уперше визначено в Шанхайській конвенції від 15 червня 2001 року “Про боротьбу з міжнародним тероризмом, сепаратизмом і екстремізмом”. Згадана конвенція визначає екстремізм як певне діяння, спрямоване на насильницьке захоплення влади чи насильницьке утримання влади, а також на насильницьку зміну конституційного ладу держави або насильницьке посягання на громадську безпеку, в тому числі організація у зазначених цілях незаконних збройних формувань та участь у них [4, с. 202].

На думку вітчизняного дослідника В. Ігнатова, екстремізм – це прихильність, відданість крайнім заходам (як правило, виявляється в політиці) [5, с. 427]. Він наголошує, що екстремізм проявляється в різних сферах людської життєдіяльності: в політиці, міжнаціональних та міжетнічних відносинах, в релігійному житті, екологічній сфері, в мистецтві, музиці, літературі та іншому.

Соціолог А. Козлов характеризує екстремізм як “агресивну поведінку, найбільш істотними характеристиками якої є, по-перше, нетерпимість до думки опонента, орієнтованого на загальноприйняті в цьому суспільстві норми, по-друге – схильність до прийняття крайніх (силових) варіантів розв’язання проблем, по-третє – неприйняття консенсусу як цінності й ділового інструмента щоденної діяльності, по-четверте – неприйняття прав особистості та її самої як самоцінності” [6, с. 13–14].

Авдеєв Ю.І. зазначає, що екстремізм – це соціально-політичний феномен, який становить собою сукупність різних крайніх форм політичної боротьби, однією з яких є тероризм [7, с. 41].

Своє розуміння поняття “екстремізм” у 2003 році дала Парламентська Асамблея Ради Європи, визначивши його як форму політичної діяльності, яка прямо чи опосередковано заперечує принципи парламентської демократії.

Міжпарламентська асамблея Співдружності незалежних держав розробила проект модельного Закону “Про протидію екстремізму”. У зазначеному проекті екстремізм визначається як посягання на основі конституційного ладу та безпеку держави, а також порушення прав свобод і законних інтересів людини і громадянина, які здійснюються внаслідок заперечення правових або загальноприйнятих норм і правил соціальної поведінки. У проекті також виокремлено таке поняття, як екстремістська діяльність, тобто діяльність громадського або релігійного об’єднання, засобів масової інформації або іншої організації чи фізичної особи з планування, організації підготовки та вчинення дій, спрямованих на: насильницьку зміну конституційного ладу, порушення територіальної цілісності суверенітету держави; публічне виправдання тероризму або заклики до здійснення терористичної діяльності; пропаганду виключності, вищості або неповноцінності окремих соціальних груп за ознаками расової, національної, релігійної чи мовної належності; порушення прав і законних інтересів людини та громадянина залежно від його соціальної, расової, національної, релігійної чи мовної належності.

У проекті Закону України “Про протидію екстремізму” від 2 грудня 2013 року було дане таке визначення: “екстремізм – діяльність фізичної особи або (та) юридичної особи, або (та) об’єднання громадян чи їхні публічні заклики або (та) підбурювання, які спрямовані на насильницьке захоплення або утримання влади чи незаконне втручання в діяльність органів влади, посягання на основі конституційного ладу та національної безпеки, порушення прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, яка є наслідком не сприйняття правових норм чи інших правил поведінки (соціальних норм)”.

Екстремізм – це напрям або точка зору, яка демонізує всіх з протилежними поглядами, характеризуючи людей абсолютно позитивно чи негативно. Екстремісти ідентифікують людей, які не входять до їх групи нижчим класом людства [8, с. 227].

Зазначимо, що в загальному існує певний науковий поділ доктринальних дефініцій екстремізму, зокрема:

а) як суспільно небезпечна “діяльність”:

– екстремізм – це діяльність громадських, політичних і релігійних об’єднань або інших організацій, засобів масової інформації, фізичних осіб з планування,

організації, підготовки, фінансування або іншого сприяння її здійснення, в тому числі шляхом надання фінансових засобів, нерухомості, навчальної, поліграфічної та іншої матеріально-технічної бази, телефонних, факсимільних і інших засобів зв'язку, інших матеріально-технічних засобів, а також вчинення дій, спрямованих на встановлення єдиної ідеології в якості державної, на збудження соціальної, майнової, расової, національної або релігійної ворожнечі, приниження національних достоїнств, на заперечення абсолютної цінності прав людини, на насильницьку зміну основ конституційного ладу і порушення цілості держави, на підрив безпеки;

– екстремізм – це діяльність громадських об'єднань, інших організацій, посадових осіб і громадян, яка виражена в крайніх поглядах на існуючу проблему та супроводжується діями протизаконного характеру, спрямована на задоволення, вирішення цієї проблеми;

– екстремізм – це публічне висловлювання екстремістських поглядів, переконань, заснованих на принципах соціальної, національної або расової винятковості і переваги, на запереченні значення та цінностей інших народів і народностей, на розпалювання національної ворожнечі та ненависті; пропаганда політики крайніх заходів і способів досягнення цілей не тільки в усній формі, а й у засобах масової інформації, розповсюдження книг та публікацій екстремістського змісту з метою залучення до своїх переконань громадськості та залучення їх до екстремістської діяльності, що супроводжуються застосуванням насильства чи погрозою його застосування, а так само іншими, забороненими державою способами;

– екстремізмом у правовому його розумінні, можна назвати дії, а також у публічній формі виражені погляди і наміри, що переслідують своєю метою порушення чи прояв неповаги до встановлених законом правам і свобод громадян, загальноприйнятих та справедливих норм моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві за умови, що юридична значимість цих дій доведена судом;

б) як соціально-негативне явище:

– екстремізм – соціально-негативне явище, що виявляється в сукупності суспільно небезпечних кримінально каранних діянь, вчинених відповідно з певною системою поглядів, переконань, зведених в культ, з метою досягнення певного результату, передбаченого цією системою, в якій або області суспільних відносин, існуючий порядок в якій заперечується екстремістами;

– екстремізм – антигромадське соціально-політичне явище, що являє собою соціально і психологічно обумовлене, ідеологічно мотивоване використання крайніх форм і методів у соціально-політичних відносинах;

– екстремізм – це суспільне явище, яке укладає боротьбу за владу суб'єктів соціальних відносин і політичної, національної, економічної, релігійної та інших сферах суспільного життя, що використовують для досягнення мети крайні (агресивні) способи і форми діяльності;

– екстремізм – соціально-політичне явище, форма політичної боротьби, що характеризується запереченням складених державних, суспільних інститутів і структур, прагненням підірвати стабільність та замінити сформований порядок владними устремліннями;

– екстремізм – негативне явище, що виходить з крайніх політичних, націоналістичних поглядів, що виявляється в навмисно реалізованих конкретних, заборонених законом діях, що завдають істотної шкоди державним засадам;

– екстремізм – багатоліке соціальне явище, що виявляється в різних формах, породження нестабільних соціально-економічних умов, національних, політичних, расових, релігійних загострень;

в) як комплекс інститутів, ідей і установок:

– екстремізм – сукупність організаційно-політичних структур, їх радикальних політичних установок (вкрай правих, лівих, націонал-екстремістських, сепаратистських) і відповідної практичної діяльності, яка характеризується використанням насильства в різних формах чи погрозами його застосування на протиправній, антиконституційній основі для досягнення політичних цілей;

– екстремізм – комплекс вкрай радикальних ідейних установок (вкрай правих, лівих, націонал-екстремістських, сепаратистських, великодержавних, релігійних, соціально-економічних і духовно-психологічних), які виступають теоретичним обґрунтуванням застосування насильства в різній формі на нелегітимній основі для досягнення соціальної, переважно політичної мети зазначених структур;

г) як специфічна ідеологія:

– екстремізм – “ідеологія, що передбачає примусове поширення її принципів, нетерпимість до опонентів і насильницьке їх придушення;

– екстремізм є своєрідною ідеологією, що обґрунтовує правильність і необхідність здійснення різних злочинних діянь (наприклад, вчинення насильницьких злочинів з мотивів расової, національної чи релігійної ворожнечі та ненависті) для досягнення особою або групою осіб певної мети, в тому числі політичної, виправдовує вчинення таких злочинів;

– екстремізм – ідеологія нетерпимості, збудження ненависті або ворожнечі, приниження гідності людини або групи осіб за ознаками раси, національності, мови, походження, ставлення до релігії, а також приналежності до якої-небудь соціальної групи, що виражається у вчиненні публічних протиправних дій [3, с. 15–18].

Останнім часом з’явилося визначення екстремізму, яке належить Фридінському С.М., висловлене ним у 2011 р. у докторській дисертації, яке трактується таким чином: “Під екстремізмом слід розуміти соціальне системне явище, в рамках якого об’єднані на основі спільних політичних, ідеологічних, національних, релігійних, расових, соціальних, екологічних, економічних поглядів і переконань представники останніх скоюють протиправні дії, спрямовані на насильницьке поширення таких поглядів і викорінювання поглядів, відмінних від тих, що відстоюються вони, а також спонукають до екстремістських дій” [9, с. 8].

Ми ж на основі зазначеного вище пропонуємо під екстремізмом розуміти негативне соціально-правове, кримінально-криміногенне явище, що обумовлене суперечними поглядами та проявами окремих юридичних чи фізичних осіб усталеним соціальним і правовим нормам, яких вони зневажають, і протиправно реалізують свої діяння, що прямо або опосередковано направлені на зміну основ конституційного устрою держави, розпалювання політичної, ідеологічної, расової, національної, або релігійної ворожнечі за допомогою застосування насильства або загрози його застосування, спричинення майнової або фізичної шкоди, а також вчинення закликів до будь-яких дій, які в основі несуть загрозу національній безпеці.

Узагальнюючи зазначене вище, робимо висновки про те, що:

1) погляди науковців щодо визначення екстремізму є багатоаспектними, але в своїй основі вони відображають зміст феномену цього антисоціального явища;

2) існуючий науковий поділ доктринальних дефініцій екстремізму забезпечує цілісне розуміння суті проблематики злочинів цієї категорії;

3) екстремізм з погляду кримінології є полігамним соціально-негативним явищем, яке базується на прихильності окремих політичних партій, організацій, груп, громадян до крайніх екстремістських поглядів, які виражаються в публічній формі насильницькими діями, що спричиняють собою загрозу національній безпеці і суспільству в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 39. – Ст. 351.
2. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141.
3. *Тамаев Р.С.* Уголовно-правовое и криминологическое обеспечение противодействия экстремизму : монография / Р.С. Тамаев. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2008. – 279 с.
4. Міжнародна поліцейська енциклопедія : в 4 т. – К. : Атіка, 2007. – Т. 4. – 966 с.
5. *Ігнатів В.* Екстремізм. Етнонаціональний розвиток України / В. Ігнатів. – К., 1993. – 807 с.
6. *Козлов А.А.* Проблема экстремизма в молодежной среде. Серия “Система воспитания в высшей школе” / А.А. Козлов. – М., 1994. – 29 с.
7. *Авдеев Ю.И.* Терроризм как социально-политическое явление // Современный терроризм : состояние и перспективы / Под ред. Е.И. Степанова. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – С. 41–42.
8. *Цебенко О.* Екстремізм як загроза національній безпеці / О. Цебенко // Гуманітарні та соціальні науки : матеріали III Міжнародної конференції молодих вчених HSS-2011, 24–26 листопада 2011 року, Львів, Україна / Національний університет “Львівська політехніка”. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2011. – С. 226–229.
9. *Фридинский С.Н.* Противодействие экстремистской деятельности (экстремизму) в России : социально-правовое и криминологическое исследование : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : 12.00.08 / С.Н. Фридинский. – М., 2011. – 42 с.

Отримано 11.09.2015